

บทที่ 1

บทนำ

1. หลักการและเหตุผล

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโครงการหลวงเมื่อปี พ.ศ. 2512 โดยมีพระราชประสงค์ที่จะพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของชาวเขา ลดการปลูกฝิ่น และฟื้นฟูป่าต้นน้ำลำธาร ต่อมาในปี พ.ศ. 2517 โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชดำริในการพัฒนาพื้นที่สูง ความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น สามารถที่จะเพาะปลูกสิ่งที่เป็นประโยชน์และเป็นรายได้ของตนเอง ที่มีโครงการนี้จุดประสงค์อย่างหนึ่งก็คือ มนุษยธรรม หมายถึง ให้ผู้ที่อยู่ในถิ่นทุรกันดาร สามารถที่จะมีความรู้และพุงตัว มีความเจริญก้าวหน้าได้ อีกอย่างหนึ่งก็เป็นเรื่องช่วยในทางที่ทุกคนเห็นว่าควรจะช่วยเพราะเป็นปัญหาใหญ่ คือ ปัญหาเรื่องยาเสพติด ถ้าสามารถช่วยชาวเขาปลูกพืชที่เป็นประโยชน์บ้างเขาจะเลิกปลูกยาเสพติด คือ ฝิ่น ทำให้นโยบายการระงับการปราบปรามการปลูกฝิ่นและการค้าฝิ่นได้ผลดี อันนี้ก็เป็นผลอย่างหนึ่ง ผลอีกอย่างหนึ่งซึ่งสำคัญมากก็คือ ชาวเขา ตามที่รู้เป็นผู้ที่ทำการเพาะปลูกโดยวิธีที่ไม่ถูกต้อง ถ้าพวกเราทุกคนไปช่วยชาวเขา ก็เท่ากับช่วยบ้านเมืองให้มีความดี ความอยู่ดีกินดี และปลอดภัยได้อีกทั่วประเทศ เพราะถ้าสามารถทำโครงการนี้ได้สำเร็จ ให้เขาอยู่เป็นหลักเป็นแหล่งสามารถที่จะมีความอยู่ดีกินดีพอสมควร และสนับสนุนนโยบายที่จะรักษาป่าไม้ รักษาดินให้เป็นประโยชน์ต่อไป ประโยชน์อันนี้จะยั่งยืนมาก”

จากผลการดำเนินงานตลอดระยะเวลากว่า 40 ปีที่ผ่านมา มูลนิธิโครงการหลวงได้พัฒนาชุมชนชาวเขบบนพื้นที่สูงในพื้นที่ 5 จังหวัดภาคเหนือตอนบน รวมทั้งหมด 38 แห่ง จำนวน 298 หมู่บ้าน โดยอาศัยองค์ความรู้จากงานวิจัยถ่ายทอดไปยังประชากรชาวเขากลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ องค์ความรู้ด้านการปลูกพืชผัก ไม้ผล พืชไร่ และเลี้ยงสัตว์ ภายใต้ระบบการอนุรักษ์ดินและน้ำ ทำให้การปลูกฝิ่นหมดไป ชุมชนมีชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น และมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ป่าไม้ ทำให้อัตราการตัดไม้ทำลายป่าลดลง เกิดการเรียนรู้และขยายผลไปยังพื้นที่สูงอื่นๆ ของประเทศ รวมถึงการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับนานาประเทศ แต่อย่างไรก็ตามในปัจจุบันโครงสร้างของครอบครัวและชุมชนบนพื้นที่สูงเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปจากวิถีชีวิตดั้งเดิม เนื่องจากสังคมบนพื้นที่สูงเปิดสู่โลกภายนอกมากขึ้น มีการอพยพแรงงานไปสู่เมือง ทรัพยากรธรรมชาติทั้งดิน น้ำ และป่าไม้มีแนวโน้มเสื่อมโทรมลงอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะทรัพยากรป่าไม้ซึ่งได้รับแรงกดดันจากการบุกรุกทำลายเพื่อใช้เป็นพื้นที่ทางการเกษตรและพื้นที่ใช้สอยอื่นๆ ทั้งจากชุมชนเองและบุคคลภายนอก รวมถึงการดำเนินกิจกรรมทางการเกษตรแบบเข้มข้นโดยขาดมาตรการอนุรักษ์และน้ำที่เพียงพอและทั่วถึง ส่งผลให้ระบบนิเวศป่าไม้บนพื้นที่สูงขาดความสมดุล ความหลากหลายทางชีวภาพและศักยภาพในการให้บริการ (ecosystem services) ลดลง เช่น ระบบนิเวศพื้นที่สูงในหลายบริเวณมีศักยภาพในการให้ปริมาณ ควบคุมคุณภาพและช่วงเวลาการไหลของน้ำท่าลดลง ทำให้เกิดสภาวะน้ำท่วม ภัยแล้ง รวมทั้งการปนเปื้อนของตะกอนและสารพิษในแหล่งน้ำ เป็นต้น จากสถานการณ์ด้านทรัพยากรธรรมชาติบนพื้นที่สูงดังกล่าว ประกอบกับความหลากหลายของสภาพพื้นที่และสภาพภูมิสังคมบนพื้นที่สูงบริเวณต่างๆ ทำให้การดำเนินงานเพื่อพัฒนาพื้นที่สูงในปัจจุบันทวีความยากมากขึ้นตามไปด้วย ดังนั้น เพื่อส่งเสริมให้พื้นที่โครงการหลวงเป็นแหล่งเรียนรู้ในการพัฒนาพื้นที่สูงอย่างยั่งยืนทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ให้กับพื้นที่สูงอื่นๆ

ได้อย่างมีประสิทธิภาพ จึงได้นำแนวคิดการพัฒนา "ต้นแบบการพัฒนาพื้นที่สูง" ที่มีความเหมาะสมกับแต่ละรูปแบบภูมิสังคมในระดับชุมชนมาใช้เป็นหลักในการดำเนินงานวิจัยเชิงปฏิบัติการโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน ผ่านการสร้างกระบวนการเรียนรู้ การทดสอบกิจกรรม และการถอดบทเรียน เพื่อพัฒนาแนวทางการพัฒนาพื้นที่สูงที่มีความชัดเจนและสอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของชุมชนในแต่ละรูปแบบภูมิสังคม ซึ่งสามารถนำไปถ่ายทอดและประยุกต์ใช้ในชุมชนพื้นที่สูงอื่นๆ ที่มีลักษณะภูมิสังคมคล้ายคลึงกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยมีหลักการดำเนินงานที่สำคัญของโครงการวิจัย ดังนี้

1. เป้าหมายรวมของการดำเนินงานเป็นไปตามหลักการดำเนินงานของโครงการหลวง ตามแนวพระราชดำรัสที่พระราชทานเมื่อ พ.ศ.2517 โดยอาศัยการสังเคราะห์องค์ความรู้ทางวิชาการที่เหมาะสม

2. อาศัยหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งเป็นวิธีการที่ทำให้การดำรงชีวิตของคนและชุมชนมีความพอเหมาะพอสมกับธรรมชาติบนพื้นที่สูง สามารถรองรับการเปลี่ยนแปลงของโลกในด้านต่างๆ โดยสร้างความตระหนักถึงความสำคัญของการสร้างชุมชนที่มีความน่าอยู่และมีความสุข (homeland) ในการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติ

3. อาศัยแนวพระราชดำริโครงการธนาคารอาหารชุมชน (food bank) เพื่อให้ชุมชนได้มีโอกาสฟื้นฟูและใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่น โดยเฉพาะเพื่อเป็นปัจจัยต่อการดำรงชีวิตและปัจจัยกายภาพของระบบเกษตรต่างๆ ซึ่งจะทำให้เกิดระบบการหมุนเวียนของธาตุอาหาร (nutrient cycle) ในระดับชุมชน และกระบวนการหมุนเวียนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ

4. อาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้ในพื้นที่โครงการหลวงถือว่ามีความพร้อมอย่างมากในด้านกระบวนการขับเคลื่อนและปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิต เกิดกระบวนการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เหมาะสมควบคู่ไปกับการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น การพัฒนาชุมชนให้เกิดความเจริญอย่างสมดุลของระบบทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม เพื่อให้มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมได้อย่างยั่งยืน

การแบ่งกลุ่มพื้นที่ศูนย์พัฒนาโครงการหลวง สามารถแบ่งได้เป็น ๒ ลักษณะ ประกอบด้วย แบ่งตามระดับความสูงของพื้นที่ และ แบ่งตามลักษณะสภาพภูมิสังคม สำหรับงานวิจัยนี้ มีจุดมุ่งหมายคือ การศึกษารูปแบบการพัฒนาชุมชนในพื้นที่โครงการหลวงให้เป็นต้นแบบของการพัฒนาพื้นที่สูงอย่างสมดุล ยั่งยืน และสอดคล้องกับสภาพภูมิสังคม เพื่อพัฒนาให้โครงการหลวงเป็นต้นแบบของการพัฒนาพื้นที่สูงที่ยั่งยืน ภายใต้หลักการดำเนินงานตามแนวทางของโครงการหลวง (กระแสพระราชดำรัสพระราชทานเมื่อ 10 มกราคม พ.ศ. 2517 ณ คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) และ ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง

สำหรับบนพื้นที่สูงทางภาคเหนือของประเทศไทย สามารถแบ่งลักษณะตามสภาพภูมิสังคมบนพื้นที่สูงออกเป็น 3 รูปแบบหลัก ได้แก่ ชุมชนป่าเมือง ชุมชนที่ทำนาข้าวเป็นหลัก และชุมชนที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น โดยมีลักษณะของแต่ละรูปแบบภูมิสังคม ดังนี้

ชุมชนป่าเมี่ยง ถือได้ว่าเป็นชุมชนบนพื้นที่สูงที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวของชุมชนที่โดดเด่น และมีการกระจายตัวทั่วไปบนพื้นที่สูงทางภาคเหนือของประเทศไทย เป็นชุมชนที่อาศัยการทำเหมืองสำหรับจำหน่ายแก่คนไทยในภาคเหนือ มีพื้นที่ทำการเกษตรจำกัด และพื้นที่ที่มีความลาดชันสูง ปัจจุบันมีการบริโภคเมี่ยงน้อยลง ทำให้มีรายได้จากเมี่ยงลดลง และอาจได้รับผลกระทบจากการปรับเปลี่ยนกิจกรรมในพื้นที่ ซึ่งจำเป็นต้องมีการศึกษาและพัฒนากระบวนการจัดการทรัพยากรของท้องถิ่นที่มีประสิทธิภาพเพื่อรักษาสภาพความสมบูรณ์ของป่าไม้ไว้ ให้ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์จากป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน เช่น ชุมชนในพื้นที่ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงป่าเมี่ยง ดินตอก ม่อนเงาะ ห้วยน้ำริน และห้วยโป่ง รวมทั้งในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงปางมะโอ ป่าแป้ว วาวี และโหล่งขอด เป็นต้น

ภาพที่ 1-1 ลักษณะสภาพภูมิสังคมของชุมชนป่าเมี่ยง

ชุมชนที่ทำนาข้าวเป็นหลัก เป็นชุมชนที่ทำนาข้าวเพื่อการยังชีพเป็นหลัก ทั้งที่มีลักษณะเป็นนาบนพื้นที่ราบและนาขั้นบันได โดยเฉพาะการทำนาขั้นบันไดตามไหล่เขา ส่วนใหญ่ปลูกเฉพาะนาปี โดยนอกฤดูการทำนาจะมีการปลูกพืชอาหาร หรือพืชเศรษฐกิจชนิดอื่นๆ หมุนเวียนสลับกับการปลูกข้าว ซึ่งศูนย์พัฒนาโครงการหลวงในกลุ่มนี้ประกอบด้วย แม่ลาน้อย ห้วยส้มป่อย หุ่นหลวง อินทนนท์ รวมทั้งการทำนาในพื้นที่ราบ เช่น หุ่นเร้ง ห้วยเสี้ยว และ แม่ทาเหนือ เป็นต้น สำหรับในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงในกลุ่มนี้ ประกอบด้วย แม่มะล่อ ผาแตก และ สบโขง เป็นต้น

ภาพที่ 1-2 ลักษณะสภาพภูมิสังคมของชุมชนที่ทำนาข้าวเป็นหลัก

ชุมชนที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น ส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่เคยยังชีพด้วยการปลูกฝิ่น และทำไร่เลื่อนลอยมาก่อน ปัจจุบันหันมาปลูกพืชผักเมืองหนาว ทำไร่ข้าวโพด และปลูกไม้ผลเศรษฐกิจ เพื่อส่งสู่ตลาด ส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ได้รับแรงกดดันจากกิจกรรมการใช้ประโยชน์พื้นที่เพื่อการเกษตรอย่างเข้มข้น ซึ่งจำเป็นต้องพัฒนากระบวนการในการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ เพื่อให้ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพและเกิดความยั่งยืน ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงในกลุ่มนี้ประกอบด้วย แม่แฮ ปางค่า ม่อนเงาะ แม่โถ อินทนนท์ ขุนวาง หนองหอย อ่างช้าง รวมทั้งในพื้นที่โครงการพัฒนาพื้นที่สูงแบบโครงการหลวงดอยปุย แม่สลอง ป่ากล้วย ปางหินฝน ขุนสถาน และ บ่อเกลือ เป็นต้น

ภาพที่ 1-3 ลักษณะสภาพภูมิสังคมของชุมชนที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษาเกณฑ์การพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงที่เหมาะสมกับรูปแบบภูมิสังคม
- 2.2 เพื่อศึกษาและทดสอบกิจกรรมตามแผนการดำเนินงานพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงแต่ละรูปแบบภูมิสังคม
- 2.3 เพื่อประเมินผลการเปลี่ยนแปลงตามกรอบตัวชี้วัดการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงแต่ละด้านแต่ละรูปแบบภูมิสังคม
- 2.4 เพื่อสรุปบทเรียนและถอดรูปแบบกระบวนการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงแต่ละรูปแบบภูมิสังคม

3. กรอบแนวคิดโครงการวิจัย

โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน เป็นโครงการวิจัยที่ดำเนินการโดยการนำแนวคิดการพัฒนา "ต้นแบบการพัฒนาพื้นที่สูง" ที่มีความเหมาะสมกับแต่ละรูปแบบภูมิสังคมในระดับชุมชนมาใช้เป็นหลักในการดำเนินงานวิจัยเชิงปฏิบัติการโดยกระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วน เพื่อพัฒนาแนวทางการพัฒนาพื้นที่สูงที่มีความชัดเจนและสอดคล้องกับสภาพความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของชุมชนในแต่ละรูปแบบภูมิสังคม ซึ่งสามารถนำไปถ่ายทอดและประยุกต์ใช้ในชุมชนพื้นที่สูงอื่นๆ ที่มีลักษณะภูมิสังคมคล้ายคลึงกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยมีกรอบแนวคิดการดำเนินงานสรุปดังภาพที่ 4 และ 5

ภาพที่ 1-4 กรอบแนวคิดการพัฒนาพื้นที่สูงอย่างยั่งยืนตามแนวทางโครงการหลวง

ภาพที่ 1-5 กรอบแนวคิดของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน

4. ขอบเขตโครงการวิจัย

สามารถแสดงขอบเขตงานวิจัยของโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงเพื่อให้คนอยู่อาศัยร่วมกับป่าไม้ได้อย่างยั่งยืน ดังนี้

- 4.1 การทบทวนและปรับแก้ตัวชี้วัดการพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชนต้นแบบโครงการหลวงให้เหมาะสมกับแต่ละรูปแบบภูมิสังคม
- 4.2 การศึกษาและทดสอบกิจกรรมตามแผนการดำเนินงานพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงแต่ละรูปแบบภูมิสังคม

กิจกรรม	ชุมชนป่าเมือง ¹	ชุมชนที่ปลูกข้าวเป็นหลัก ²	ชุมชนที่มีฐานจากการปลูกฝิ่น ³
1) การศึกษาและทดสอบกระบวนการอนุรักษ์และฟื้นฟูแหล่งอาหาร (Food Bank) และความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชน	/	/	/
2) การทดสอบเพาะเลี้ยงเห็ดท้องถิ่นเพื่อเป็นแหล่งอาหารและรายได้สำหรับชุมชน	/	-	-
3) การศึกษาและทดสอบรูปแบบการหมุนเวียนการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในท้องถิ่นให้เกิดประโยชน์สูงสุด (Zero Waste) ที่เหมาะสมกับชุมชน	/	/	-
4) การทดสอบวิธีการเพิ่มผลผลิตข้าวสำหรับชุมชนบนพื้นที่สูง	-	/	/

¹บ้านปางบง (ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงป่าเมือง ต. เทพเสด็จ อ. ดอยสะเก็ด จ. เชียงใหม่)

²บ้านดง (ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแม่ลำน้อย ต. ห้วยห้อม อ. แม่ลำน้อย จ. แม่ฮ่องสอน) และบ้านแม่ขันลเหนือ (ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงทุ่งเร่ ต. บ้านปาง อ. ทางดง จ. เชียงใหม่)

³บ้านห้วยขมิ้น (ศูนย์พัฒนาโครงการหลวงแม่แฮ ต. แม่นาจร อ. แม่แจ่ม จ. เชียงใหม่)

- 4.3 การประเมินผลการเปลี่ยนแปลงตามกรอบตัวชี้วัดแต่ละด้านของชุมชนนำร่องแต่ละรูปแบบภูมิสังคม

- 4.4 การสรุปบทเรียนและถอดรูปแบบกระบวนการพัฒนาชุมชนต้นแบบโครงการหลวงแต่ละรูปแบบภูมิสังคม